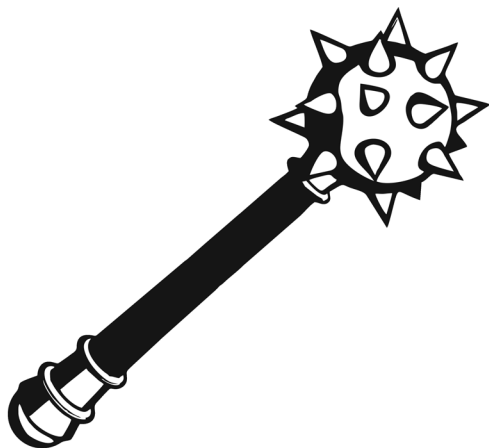

В А Л Е Н Т И Н

ЧЕМЕРИС

ЗОЛОТА ОСІНЬ
ГЕТЬМАНЩИНИ

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2023

Повість перша

ІНТИМНІ ПРИГОДИ ПЕТРА, СПЕРШУ ЦАРЯ, ПОТІМ ІМПЕРАТОРА

Хоча, якщо вже ближче до істини, то Петро спершу був лише простим царевичем — сином царя Олексія Михайловича від другого шлюбу, що його він узяв з Наталією Кирилівною Нарішкіною. Нічогеньким удався парубійком, високим і напрочуд сильним, тож здоров'ям різко відрізнявся від старших своїх, децю хирлявих братів Федора та Івана, народжених його батьком-царем від першого шлюбу з Милославською (хоча ходили чутки, що його батьком був ніяк не Олексій — Милославська, якимось пустившись берега, соґрішила, як кажуть, «на стороні»).

Царем Петро стане з 1682 р. (правитиме з 1689 р.), а першим російським імператором проголосить сам себе у 1721 р.

Ще й чотирьох років не сповнилося Петрові, як помер батько-цар, і відтоді його юне життя минало в гущі придворної боротьби за владу, яка особливо загострилася після смерті царя Федора Олексійовича в 1682 р. За старшинством спадкоємцем мав стати царевич Іван, на якого покладали надії Милославські, родичі першої жони царя Олексія Михайловича. Петро, а йому тоді виповнилося десять годочків, був надією Нарішкіних, особливо цариці Наталії.

Царем було проголошено його, Петра.

Утративши владу, Милославські у боротьбі за трон як у ополонку шугнули. І — завертілося. Старалася Софія, розумом не бідна, енергійна, бойова царівна. На той час серед московських стрільців визрівав бунт — були вони незадоволені своїми воеводами. Прихильники Софії вирішили використати незадоволення стрільців, що, здавалося, було послане їм самими небесами. Розпустили по місту чутки, буцімто бояри-зрадники задушили царевича Івана. 15 травня стрільці зі зброєю увірвалися до Кремля. Почався бунт, що ними, завжди жорстокими і кривавими, незмінно славилася Русь.

Рятуючись від погрому, цариця Наталія схопила за руки царевичів Петра та Івана, вигукуючи:

— Ось він перед вами, царевич Іван! Живий-здоровий, і ніхто його не душив.

Стрільці на власні очі переконалися, що це і справді так, царевич Іван про якого вся Москва гула, що його бояри-зрадники задушили, живий і здоровий, тільки зляканий дуже... Розлючені стрільці на очах у Петра розтерзали старого Артамона Матвеева, вихователя цариці Наталії, що необачно висунувся з хоромів, прикінчили її брата Афанасія Кириловича, а заодно з ними і боярина Долгорукого...

Це був жах. Такого Петрові ще не доводилося бачити — та й скільки він тоді встиг прожити — майже нічого. Це так вразило і налякало Петра, що відтоді в хвилини нервової напруги чи якогось ляку з ним траплялися напади: довільно, але страшно-моторошно кривився його рот, вишкірялися зуби, смикалися щоки, шия і ноги, з'являлися конвульсії. І цар утрачав самовладання, тож таких непередбачуваних хвилин і корчів царя дуже боялися придворні.

Дякуючи стрілецькому бунту, царем також було названо — крім Петра, — і царевича Івана. Його було оголошено першим, «старшим» царем. Але фактично з травня 1682 р. і до осені 1689 р. державними справами клопоталася — простіше, правила царством — царівна Софія. А Петра I і царицю Наталію відправили в почесне вигнання, в підмосковне село Преображенське. В наставники Петрові ще царем Федором і патріархом Йоакимом було вибрано піддячого Микиту Зотова, який навчав царя грамоті за часословом і псалтирем. Та, мабуть, навчав абияк, адже Петро все життя писав з орфографічними помилками, що їх грамотії називали «ужасяючими». Щоправда, Зотов — і це була його єдина заслуга, як учителя-наставника — захопив свого учня історією Росії, тож Петро за це був йому все життя вдячним.

А ще царевич Петро з малих своїх літ полюблив слухати казочки, що їх охоче баяла нянька Агафія — жінка добра і ласкава, наче рідна бабуся. Всі її придибенції на тему оженіння починалися завжди однаково:

— Де-інде, в якімось царстві, жив собі цар та цариця, а в них — три сини, як соколи. Такі гарні, як оце ти, Петрику. От дійшли вже ті сини зросту — такі парубки стали, що ні зду-

мати, ні згадати, хіба в казці сказати! Дійшли літ — час їм женитися.

Цар порадився з царицею гарненько, покликав синів та й каже:

— Беріть, — каже, — діти, сагайдаки срібні, накладайте стрілочки мідні й пускайте їх у чужі землі далекі: хто до кого влучить у двір, там тому й молоду брати.

Петро аж завмирав від захоплення, тільки очі, блискучі й виразні, сяяли.

— От вони повиходили, понатягували луки — та й ну стріляти. Старший стрільнув — загула стріла попід небесами та й упала аж в іншому царстві, у царя тамтешнього в садочку. Царівна на той час проходжувалась, підняла стрілу, любиться. Прийшла до батька, хвалиться:

— Яку я, таточку, гарну стрілу знайшла!

— Не віддавай же, — каже цар, — її нікому, тільки віддай тому, хто тебе за дружину візьме!

Коли так: за якимсь там часом і приїздить старший царевич, бабця називала його царенком, просить у неї стрілу.

— Не дам, — каже царівна, — цієї стріли нікому, тільки віддам тому, хто мене за дружину візьме!

— Я, — каже царенко, — тебе візьму.

Ну і взяв він царівну за дружину.

Далі бабця розповідала — як співала, — що середульший царенко пустив стрілу під хмари, вище від лісу та й упала вона у князівський двір.

Середульший царенко женився на князівні, — радий аж!..

А ось найменший царенко — звали його Іван-царевич, як стрільне — загула стріла ні високо, ні низько — вище хат та й упала ні далеко, ні близько — коло села в болоті. На купині сиділа жаба. І так сказала Івану-царенку, як він до неї приїхав:

— Не дам я нікому цієї стріли, тільки віддам тому, хто мене за дружину візьме!..

За законами жанру Іван-царенко — діватися нікуди — ледь не плаче: «Як-таки так, зелену жабу за дружину брати!..»

Прийшов додому, старший та середульший хвастають, що один з них знайшов царівну, другий князівну, а третій... А третій аж плаче:

— Я, — каже, — зелену жабу знайшов у болоті... Чи вона мені рівня?

— Бери, — каже цар, — така вже, видно, в тебе доля!

— І він, дурень, женився на зеленій жабі? — аж бризкаючи слиною, обурливо кричав Петро, коли слухав няньчину казочку.

— Дак вона ж виявиться такою гарною царівною, що ні пером списати, ні словом сказати!

— Так то ж у казці, — трохи охолонув Петро, — а в житті... Ні, ні, в болото я стріли, як надійде мені час женитись, пускати не буду.

Йому й не довелось брати сагайдака срібного та кудись там пускати стрілу мідну...

Мати, цариця Наталія, женила Петра, коли йому на сімнадцятий навернуло, на Євдокії Лопухіній, дівчині з підупало-зубожілого дворянського роду.

Узагалі, ім'я Євдокія — це її друге приbrane ім'я, від народження вона — Парасковія і не Федорівна, а Іларіонівна. Як зазначено в аналах історії, Євдокія — перша дружина Петра I з 27 січня 1689-го по 1698 рік, мати царевича Олексія, остання руська цариця і остання царююча рівнорідна, не іноземна дружина російського монарха.

Батьком її був Іларіон Авраамович Лопухін, стряпчий при дворі царя Олексія Михайловича. Але вже при Федорі Олексійовичу став полковником і стрілецьким головою, згодом — государевим стольником і окольничим, а з весіллям Євдокії та Петра був наречений званням боярина. Євдокія народилася в сімейній вотчині — селі Серебрено Мещовського повіту, під час шлюбування ім'я нареченої Парасковія було замінено на більш милозвучне і «приличествующее царице» Євдокія... По батькові Іларіонівна було замінене на Федорівна — традиційне, на честь святині Романових — Федоровської ікони.

Євдокію було вибрано як невістку царицею Наталією Кирилівною без погодження цього питання з шістнадцятилітнім женихом. З одного боку забагато честі для юначка, який тільки-но зіп'явся на ноги, хоча він і був нареченим царем, але скоріше перебував у статусі безправного царенка, а з іншого — мати-цариця квапилася надто. Як дізналася, що супруга Петрового співправителя Івана Парасковія Салтикова вже

чекає дитину — по двох місяцях після вінчання Петра з Лопухіною народиться в них царівна Марія Іоаннівна.

Наталію Кирилівну в цьому шлюбі приваблювало те, що хоча рід Лопухіних, який входив до кола спільників Нарішкіних, був «захудалим», але численним, тому сподівалася, що Лопухіни стануть на сторожі інтересів її сина, будучи популярними у стрілецькому війську. Хоча попервах і вертілися розмови про одруження Петра з княгинею Трубецькою, та Нарішкіни вчинили цьому спротив, і цариці Наталії довелося вибирати Євдокію Лопухіну.

І про те сказала синові — тоном, що не допускав ані найменших заперечень — на кому він має женитися. На Євдокії Лопухіній.

Син розчаровано протягнув:

— На Лопухіній? Дак вона ж і лицем не красна...

— Тю! А тобі що — з її пики воду пити? — резонно відповідає мати-цариця.

— Дак вона ж мені і не любя, — скрива тягне своє син.

— А чого це вона має тобі ще й любово бути? — аж верескнула мати. — Забагато для неї честі! За царя йде, хай цьому й радується. Та й ти, слава богу, не якийсь там простолюдин, не чернь безрідна. Ти — цар! А цареві ні до чого якась там любов, що її бідняки повигадували. Та чернь усяка. Цареві потрібна не дівка для втіхи, а цариця. А любов знайдеш і на стороні. Та й фрейлін я тобі підберу таких... — крути на здоров'я. Якщо маєш, хі-хі, здоров'я. Цареві любов до шмиги. Царі царюють — запам'ятай про це. Ца-арю-ють!

І так урочисто вимовляла оте — «царюють», аж волосся на голові ставало диба — від урочистості чи що.

— І не дітей царі народжують, як прості смертні, а спадкоємців. Утямив? Спадкоємців.

Петро жадав любові. Але хіба те матері доведеш. Вперлась на своєму: царі царюють, а не любляться. А Євдокія Лопухіна тобі для царювання якраз підійде. Не якась там славетна, але й ти ще як цар славою не засвітився. У вас усе ще попереду. Женись на Євдокії Лопухіній — та й по всьому! А оті дурниці — не красива вона лицем, не любя тобі — з голови викинь. Царство треба на ноги ставити, Русь піднімати, а ти... любов. Кажу, на Євдокії Лопухіній женись і не мороч мені голови!

Вінчання Петра і Лопухіної, а молоді до одруження майже не знали одне одного, відбулося 27 січня 1689 р. у церкві Преображенського собору під Москвою. Ті, хто був «за Петра», з нетерпінням чекали, що він одразу ж після оженіння заступить правительницю Софію, «так как по русским понятиям, женатый человек считался совершеннолетним, и Петр, в глазах своего народа женившись, получил полное право избавить себя от опеки сестры».

Юна Євдокія була вихована за старовинними звичаями домострою¹ і тому не поділяла інтересів прозахідного мужа. Згодом чоловік сестри Євдокії — Ксенії Куракін залишить такий опис сестри своєї жінки в «Истории о царе Петре Алексеевиче»: «И была принцесса лицом изрядная, токмо ума посредного и нравом не сходня к своему супругу, отчего все счастье свое потеряла и весь род свой сгубила... Правда, сначала любовь между ими, царем Петром и супругою его, была изрядная, но продолжалась разве токмо год. Но потом пресекалась; к тому же царица Наталья Кирилловна невестку свою возненавидела и желала больше видеть с мужем ее в несогласии, нежели в любви. И так дошло до конца такого, что от сего супружества последовали в государстве Российском великие дела, которые были уже явны на весь свет...»

Що ж до роду Лопухіних, то Куракін так його охарактеризував: «Люди злые, скупые ябедники, умов самых низких и не знающие нимало в обхождении двором... И тому часу все их возненавидели и стали рассуждать, что ежели придут в милость, то всех погубят и государством завладеют. И, сказати, от всех были возненавидимы и все им зла искали или опасность от них имели».

Від цього шлюбу впродовж перших трьох років народилися троє синів: молодші Олексій і Павло (щоправда, існування останнього в істориків викликає сумнів), померли ще в дитинстві, а старшому, царевичу Олексію, який народився у 1690 р., була призначена більш фатальна доля — він загине з наказу свого батька в 1718 році.

¹ *Домострой* — російська історико-літературна пам'ятка XV—XVI ст.; збірник громадських, релігійних, державних та сімейно-побутових правил. Це своєрідний статут, що показує з позицій феодальних ідеалів держави і побут заможної родини, де панує сувора патріархальна влада батька. Згодом поняття «домострой» стало загальним визначенням консервативного, віджилого в побуті.

Сімейне життя Петра та Євдокії від самого початку не заладилося, а тому й не склалося. Не любя вона була цареві, та й лицем не красна.

Хоча висватана йому дівчинка, бояринька Євдокія Лопухіна, мовби була й нічогенька — як на позір. І лицем, і тілом, що вже мало якісь там жіночі зваби і спокуси, а бач... Та й він з юних літ не був у цім ділі перебірливим, аби — дівка і «девка попышней». Тому любя йому буде до певного часу.

Як згодом виявиться — не будь-яка. Принаймні йому і на його пристрасті та смаки. Євдокія дісталася незайманою — що ще треба для юнака? А як не силував себе, а не припала вона йому до душі.

У Євдокії його чомусь усе дратувало, тож і зганяв на ній злість — і таке бувало. Неначе вона винувата, що він не зміг нею захопитися — навіть коли лягав у постіль. А муж і жона мають щоночі в одну постіль лягати і витівати там те, що належить витівати мужу й жоні, та ще коли вони молоді. Але останнім часом Петро усе рідше й рідше злягався з Євдокією. А коли й злягався, то механічно виконував свої обов'язки чоловічі — ні їй не приносячи задоволення, ні собі. Бо не мав до неї, як уже мовилось, ані любові, ані почуттів. Тож і насолоди після такого злягання не було. Неначе вона й не жіночого роду.

А може, тому, що в постелі жона була якась... млява. Чи холодна. Лежить як... м-м... лялька, що хоч із нею роби — все стерпить, і все їй байдуже. Просто має йому віддаватися, як мужу, і все тут. Вона й віддавалася — з обов'язку жони, а не з любові чи почуттів. Він товкався на ній, теж з обов'язку, тільки вже чоловічого, але теж не відчував ні любові, ні почуттів. Ні бодай збудження. Тож став рідше й рідше, як сам зізнався, «лазити до неї». А згодом і зовсім припинив — на стороні дівок завжди вистачало на один раз. А такого, щоб його не збуджувала юна краля, з ним не траплялося.

Якось він Євдокії бовкнув:

- Жаль, що в тебе немає крил.
- А для чого мені... крила? — здивувалась Євдокія.
- А щоб ти... щоб ти полетіла...
- Куди? — закліпала очима Євдокія.
- Куди завгодно! Хоч і до дідька, аби подалі від мене.

І в нього почав кривитися рот, смикатися щока, а очі наче вилазили... Вона закричала і кинулась од нього тікати...

З часом заспокоїлась — це ж біда така, наврочено йому, що рот у нього, як розхвилюється, кривиться і щока смикається, а очі наче вилазять з орбіт...

А може, вона й сама винувата, іноді думала. Ніколи не розуміла мужа свого, його реформ, що він уже почав затівати, його потяг до Заходу... Він навіть руське вбрання з себе скинув, а зодягався в європейського крою костюм... Євдокія цього не сприймала, він усе розумів — це й стало причиною їхньої сімейної катастрофи. В подружньому союзі любов не завжди головна, потрібні ще почуття і...

І розуміння чоловіка та підтримка його. Історія знає ось такі приклади. Письменник Іван Бунін із жінкою, яку любив, прожив усього півтора року, а з другою, що його розуміла — 47 років. І був з нею щасливий.

Леонід Утьосов — інший приклад — писав в одному з листів: «У мене була дружина-друг, жона-порадниця, дружина-критик. Тільки не думайте, що я був багатоженцем. Вона була єдина в трьох лицах, моя Олена...»

А знаменитий європейський банкір барон Ротшильд, щоб утримати біля себе кохану, подарував їй на Єлисейських Полях розкішний палац, певний, що тепер вона його любитиме. Бодай із вдячності. Не подумавши, що з вдячності любити не можна. І що ж... Кохана кинула його, кинула його палац і повернулася до свого бідного чоловіка. Щоправда прихопивши з того палацу дев'ять дверей із червоного дерева та з якимись неймовірними бронзовими ручками...

Петро швидко охолов до дружини. А втім, він нею ніколи й не захоплювався, а тому й не любив — потягу до Євдокії як до жінки цар теж ніколи не мав.

— Хіба що з голодухи, бувало, полізу до неї, — відверто казав, як злословив Петро. — Так і син народився, а вона мені байдужа.

Євдокія якось хотіла висловити своє обурення — цариця ж вона, врешті-решт, а не якась там шалава на нічку-другу, та тільки й встигла розтулити рота, як Петро її й обізвав:

— Ну, ти, царівно-жабо з ближнього болота! Якщо й потрапила до тебе моя стріла, то це ще нічого не значить. Вітром її до тебе в болото занесло...

ЗМІСТ

Повість перша

Інтимні пригоди Петра, спершу царя, потім імператора	3
Цариця, яка так і не стала... царицею	14
Нема кращого друга, як вірна супруга	47

Повість друга

Довга дорога до трону	88
---------------------------------	----

Повість третя

«Я хоч і владарка Русі, але я не руська, я — німфа давніх греків»	142
Бабуся імперії	154

Повість четверта

В краю золоторогого козла	173
-------------------------------------	-----

Повість п'ята

Золота осінь гетьманщини	215
------------------------------------	-----

Повість шоста

Колись я «щастя» шукав і таки знайшов	230
---	-----

Повість сьома

Хто з любов'ю не знається, той горя не знає...	264
Княжна Єлизавета Тараканова	281

Повість восьма

Шовкові панчохи у шкаралупі волоського горіха	288
---	-----

Епілог

У зеленому шумі раїни...	323
----------------------------------	-----